

بررسی نقوش تزئینی در تصویر سازی کتاب کودک در ایران دهه ۵۰

سمیه سقایی*

چکیده: آثار نقاشی ایران از دیر باز تاکنون مملو از تزئینات متنوع بوده است. این تزئینات هم برای زیبایی ظاهری اثر و هم زیبایی معنایی به کار رفته است. در این پژوهش سعی شده است، با توجه به قدمت تصویرسازی در ایران قبل و بعد از اسلام، به تصویرگری های دهه ۵۰ و تزئینات آن پرداخته و با بررسی تصویرگری این دهه و مقایسه آن با دوره های مطرح شده با استفاده از روش میدانی، هدفمند بودن نقوش تزئینی و شناساندن آن و انتقال نقوش تصویری گذشته به کودکان و ایجاد علاقه بیشتر آنها برای مطالعه کتاب، به چالش کشیده شود.

واژگان کلیدی: نقوش تزئینی، تصویرسازی، کتاب کودک، ایران دهه ۵۰

◆ مقدمه

سوق داده شده اند. در حقیقت این آثار انعکاسی از جهان بینی و تفکر فلسفی جامعه ای است که هنرمند بر اساس آن، سنت های هنری دوره های قبلی را تعدیل کرده است. به عنوان مثال در بیشتر تصویرگری های علی اکبر صادقی در دهه ۵۰ جنبه های تزئینی تذهیب و تشعیر دیده می شود. حتی شاهد استفاده از عناصر بومی و نمادهای ایرانی در تصویرگری های نورالدین زرین کلک به صورتی زیبا و کودکانه هستیم.

به جرات می توان گفت که تغییرات مذهبی، اجتماعی و فرهنگی تأثیر مستقیمی در آثار هنری مخصوصاً نقوش تزئینی داشته اند. چنانکه تأثیر سبک نقاشی سقاخانه ای را در تصویرگری های بهمن دادخواه، و یا استفاده از نقوش هندسی و اسلیمی را در تصویرگری های نورالدین زرین و نسرین خسروی شاهدیم.

◆ روایت تصویری در ایران

انسان نخستین با هر انگیزه ای که به تصویرگری بر دیوار غارها و بدنه سفالینه ها پرداخته باشد، خواه برخاسته از حس جادو و خواه تزئین محیط زندگی، تاریخ مصوری

تزئینات در هنر ایران به صورت های مختلفی تجلی پیدا کرده است. نقوش منحنی اسلیمی و گیاهی، نقوش هندسی و گره چینی، نقوش کتیبه و خط نگاره ها، نقوش حیوانی و انسانی اساسی ترین عناصر الفبای تزئینات هستند. هنرمندان این نقوش را به صورت منفرد و یا با ترکیب آن ها در حوزه وسیعی از هنرهای کتاب آرای، کاشی، آجر، گچبری، سنگ، چوب، آلات فلزی، سفال، پارچه، قالی و... به کار گرفته اند. هنرمندان هر نقشی را به مقتضای مفهوم آن با درایت تمام برای مکان خاص استفاده می کرده اند و حتی گاهی نقوش جاندارانی را که دارای مفاهیم نمادین مذهبی هستند، در تزئینات اماکن مذهبی همراه با نقوش اسلیمی و مذهبی به کار برده اند.

در واقع نقوش جلوه هایی از توانایی های فرهنگی و مذهبی جامعه ای است که هنرمند در آن زندگی کرده است و از این طریق هنرمند توانسته است مفاهیم فرهنگی و مذهبی را با زبان نمادین طرح ها و نقوش بیان کند.

این نقوش گاهی به سمت نقوش هندسی، زمانی در قالب نقوش منحنی و اسلیمی و گاهی به شکل صور نجومی

*کارشناسی ارشد رشته تصویرسازی دانشگاه شاهد تهران، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد واحد نطنز. somayesaghaie@yahoo.com

پدید آورده که انسان امروز می تواند از طریق آن، به پیشینه نیاکان خود پی ببرد.

کهن ترین آثار هنری بازمانده از ایران باستان، از منطقه کوه‌دشت لرستان گرفته تا سیلک کاشان، تاریخ تصویری شگفت انگیزی است که ما را به سرزمین باورها، اسطوره‌ها، افسانه‌ها و اندیشه‌های نخستین ساکنان سرزمین ایران هدایت می کند. تصاویر جانوران گوناگونی مانند بز کوهی و گوزن، پیکره های کوچک گلی سفالینه های خوش نقش با دیرینگی ۴ تا ۶ هزار ساله؛ نشانه‌ها سادگی و انتزاع گاه دشواری دارد که هنوز هم تازگی و طراوت خود را حفظ کرده است. (اکرمی، ۱۳۸۳، ۱۶)

پس از کشف فلز انسان به سطوح ماندگار تر برای بیان حس های درونی و هنری خود دست یافت و با ساختن ظرف ها، سکه‌ها و مهره‌های فلزی، به سطوح تصویری تازه‌ای دست یافت. نقوش برجسته دیوارها و سنگ نبشته‌های تخت جمشید، یکی دیگر از کتاب های مصور تاریخی است که وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمان خود را در عظمتی شایسته باز می‌نمایاند. نقش برجسته دوران ساسانی نیز روی جام ها و صخره ها، جنبه روایی و توصیفی دارد و تاریخ مصوری از مراسم شکار، جشن شاهانه، جنگ‌ها و تاج‌گذاری‌هاست که در کنار تصاویر موجودات افسانه‌ای و خیال‌انگیز، رسم شده‌اند. (همان، ۱۴)

در مورد نخستین نمونه‌های کتاب‌های مصور اطلاعاتی در ایران موجود نیست، به جاست ابتدا از اوستا کتاب مقدس ایرانیان باستان، سخن برانیم که پیش از آشنایی ایرانیان با صنعت کاغذ شکل گرفته است. متن‌های دینی اوستا، ابتدا روی هزاران پوست گاو نوشته می‌شد و با آب طلا و گوهر های گران بها تزیین می‌گردید که این کار بعدها و در دوران هنر ایران پس از اسلام، به زیبایی ادامه یافت. ایرانیان باستان، افزون بر پوست گاو، از سطح صیقلی فلزات، گل واره‌ها و دیوارهای سنگی برای طرح نوشته‌ها و تصویب‌های خود استفاده می‌کردند.

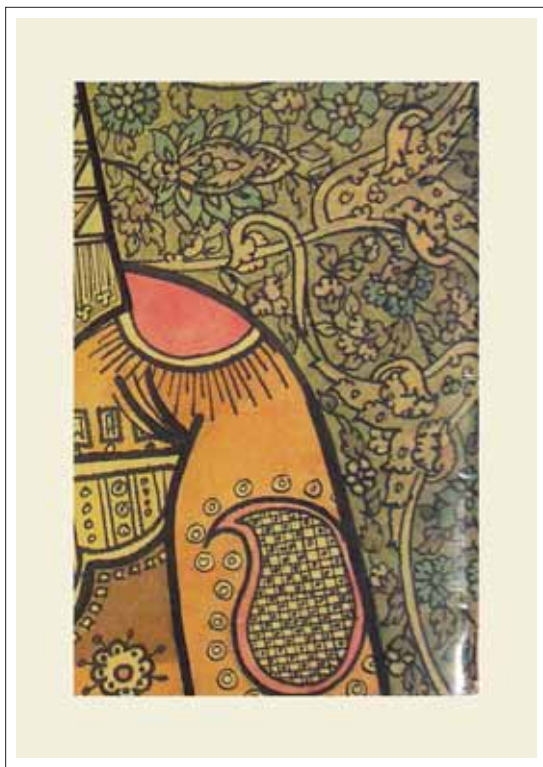
از مانی پیامبر نیز می‌توان در حکم یکی از نخستین تصویر گران و هنرمندان برجسته در تاریخ‌نگاری ایران نام برد. کتاب ارژنگ، که ترکیبی از باورهای آیین بودا، زرتشت و مسیح بود، بیشتر از طریق نقاشی تبلیغ می‌شد و حضور تصویر در کنار متن دینی، به آن ویژگی خاصی بخشید که سبب شد هنر تزیین کتاب در دورمانی به اوج خود برسد. بعدها، هنر تذهیب و گل و بوته سازی در کتاب‌نگاری، به پیروی از ویژگی ارژنگ شکل گرفت و سبک تصویرگری مانویان در پیدایش مکتب‌های گوناگون تصویرگری، در دوره پس از اسلام، تأثیر فراوانی بر جای گذاشت. (همان، ۱۶)

◆ تصویرگری دهه ۵۰ و هنرمندان آن

ادبیات کودک در دهه ۵۰ را بدون شک ادامه منطقی دهه ۴۰ می توان به شمار آورد. با آنکه خیلی از ناشران در این دهه پس از انقلاب اسلامی ایران کنار گذاشته شدند یا فعالیت آنها کمتر شد، مانند انتشارات فرانکلین، شرکت سهامی سازمان کتاب های جیبی و ... ناشرانی چون کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان امیر کبیر، سروش، دفتر فرهنگ حضور خوبی داشتند. به ویژه که در سال ۱۳۵۳ جایزه اندرسن، بزرگترین جایزه معاصر ادبیات کودک به آثار تصویر گری فرشید مثقالی تعلق گرفت و تصویرسازی پا به دوران درخشان و پایدار گذاشت. رویداد انقلاب ۵۷ باعث شد ادبیات کودک در این دهه به دو دوره متفاوت پیش از انقلاب و پس از آن تقسیم شود. (همان، ۱۶۳)

کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان با تلاش های چشم گیر تری نسبت به گذشته کار خود را در این دهه دنبال کرد. تصویرگران این دهه همان چهره‌هایی بودند که در دهه ۴۰ فعال و پر کار بودند. در این میان سیمین شهبان، فوزی تهرانی، مهنوش شیری، نفیسه ریاحی، صادق صندوقی، بهرام خائف، نسرين خسروی، محمد رضا دادگر، جمال الدین خرمی نژاد و هوشنگ محمدیان به عنوان تصویرگران نسل دوم کار خود را در این دهه آغاز کردند و برخی از آنان در دوره های بعد نیز به چهره‌هایی پیگیر و پر کار تبدیل شدند. تصویر گرانی چون فرشید مثقالی، بهمن دادخواه، علی اکبر صادقی، نورالدین زرین کلک و نیکزاد نجومی از تصویر گران مسلط دهه ۵۰ بودند که در دهه ۴۰ نیز فعالیت چشمگیری داشته‌اند. (همان، ۱۶۴)

دهه ۵۰ را باید نقطه اوجی در تصویرگری کتاب کودک دانست. تصویر گری در این دوره نظم و استمرار منطقی داشت. به ویژه کسب جوایزی چون اندرسن توسط فرشید مثقالی در سال ۱۳۵۳ و جایزه های سیب طلایی براتیسلاوا برای کتاب کلاغ‌ها با تصویر گری فرشید مثقالی و توکایی در قفس با تصویرگری بهمن دادخواه بارها جایزه دیپلم افتخار بولوینا را به همراه بهرام خائف و نیکزاد نجومی دریافت کرده‌اند. در این دهه فرشید مثقالی را باید هنرمند پیشرو در تصویرگری انتزاعی و بهمن دادخواه را هنرمند پیشرو در تصویر گری واقع گرایانه و فیگوراتیو به شمار آورد. همچنین نخستین نشانه‌های گرایش به انتزاع و تخیل در تصویرگری در آثار مثقالی دیده می‌شود. وی از تأثیرگذارترین تصویرگرانی است که آثارش هنوز هم در آثار تصویرگران امروز به چشم می خورد. از طرف دیگر شیوه تصویرگری

تصویر ۲: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

بهمن دادخواه به دلیل استفاده درست از نسبت های درست و طراحی فیگوراتیو به روش های واقع‌گرایانه برای تصویرگری کتاب‌های ادبیات غیر تخیلی مناسب است و کمتر مورد توجه تصویرگران نسل بعدی قرار گرفته است. (تصویر ۱ ب)

تصویر ۱: بهار در شعر شاعران ایران (بهمن دادخواه، ۱۳۵۲ ه. ش)

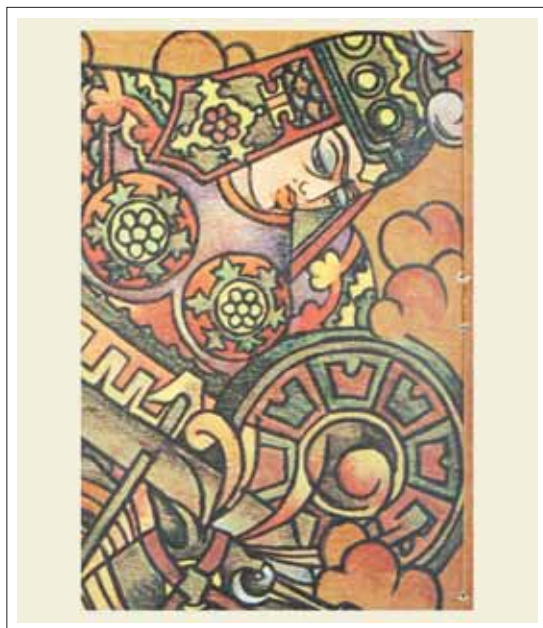
استفاده از ویژگی‌های نگارگری در آثار نورالدین زرین کلک و علی اکبر صادقی با رویکردهای متفاوت دیده می‌شود. در آثار زرین کلک ویژگی‌های نگارگری با خطوطی ساده و کودکانه مشخص شده است. (تصویر ۳)

یکی از افرادی که تحت تأثیر تصویرسازی‌های بهمن دادخواه قرار گرفته است بهرام خائف است که آثار وی در زمینه ادبیات دینی و تاریخی در دهه‌های ۶۰ و ۷۰ جایگاه ویژه‌ای دارد. تصویرگری کتاب‌های دینی بیشتر با کارهای علی اکبر صادقی آغاز شده که بیشتر جنبه نمادی تزئینی دارد. تذهیب و تشعیر در کارهای وی دیده می‌شود. (تصویر ۲)

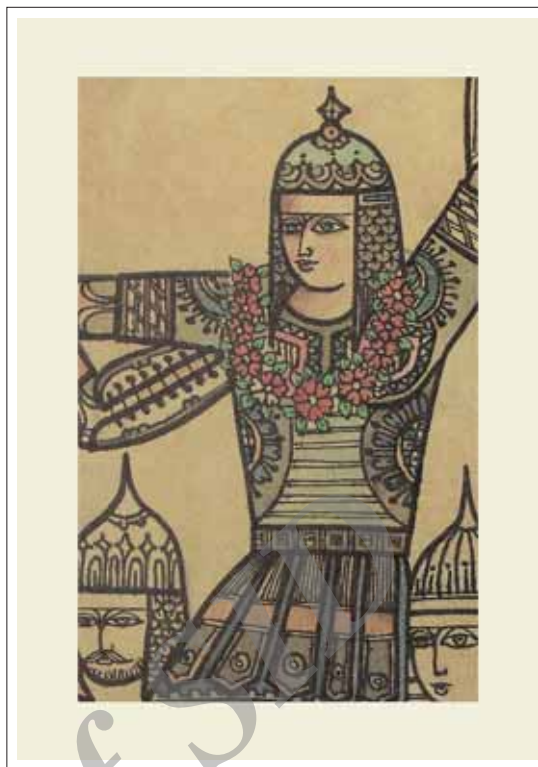

تصویر ۳: زال و سیمرغ، تصویرگر: نورالدین زرین کلک، ۱۳۵۱ ه. ش.

امادر کارهای علی اکبر صادقی با نقش مایه‌های پر کار و پر رنگ و لعاب همراه است. (تصویر ۴)

تصویر ۴: الف: گردآفرید، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۴: پهلوان پهلوانان تصویرگر، علی اکبر صادقی ۱۳۵۱ ه. ش.

اینجانب بر اساس اشکال ساده و پرمایه ای است که بر جای مانده است.

اشکال را به طور کلی می توان به سه دسته تقسیم کرد که البته در متون و رشته های مختلف این قضیه متفاوت است.

۱- نقش های تزئینی با فرم بسته

۲- نقش های ملهم از جانوران

۳- نقش های تزئینی گسترش پذیر (افتخاری، ۱۳۸۲، ۱۲)

شاید بیهوده نباشد که در اینجا واژه « تزئینی » صرفاً به عادت مرسوم آمده است. و درست تر آن است که بگوئیم همه این نقش ها که نام تزئینی بر خود گرفته اند برآستی حس و حال از بند رها شده هنرمندانی است، وارسته که اصولاً مفهوم زینت و زینت آرایایی صرف جایی در ذهنیت آنها نداشته است و یا گفته شده است که محدودیت های خاصی که در شبیه سازی در ایران اعمال می شده صورتگران را به ساده کردن و یا خلاصه کردن و هندسی کردن نقش ها کشانده است. (همان، ۱۲)

این نظر از جهتی در خور اعتنا است. اما جهت دیگری نیز که شاید بتوان آن را علت اصلی پرداختن به این نقش های شگفت انگیز دانست وجود دارد. یعنی اعتقاد جدی شخص صورتگر به معنی چیزی که او همواره از آن یاری گرفته و حاصل نقشهایی است که در کمال خلوص و بدون هیچگونه تکلف و افزون گوئی، پیام تجسمی شان را بیان می کنند.

در آخر به دو تعریف از نقش مایه و تزئین بسنده می کنیم و در ادامه به انواع تزئینات در دهه ۵۰ در ایران می پردازیم. «نقش یا نقش مایه، مایه اصلی و بارز در یک اثر هنری عنصر و یا ترکیبی از عناصر بصری است که در یک ترکیب بندی هنری تکرار می شود.» (پاکباز، ۱۳۸۳، ۵۸۹)

« تزئین در کار هنری به نقوش و رنگهایی گفته می شود که خودشان هویت مستقل ندارند صرفاً به منظور تلطیف اثر به کار برده می شوند.» (همان، ۵۸۹)

در تقسیم بندی دیگر نقوش تزئینی آنها را به دو صورت دیگر که در این مقاله کاربرد بیشتری داشته نیز می آورند.

۱. نقوش غیر متعین (هندسی)

نقوش مجرد: اسلیمی ها، ختایی ها و گره ها

نقوش مشخص: دایره، مربع، مثلث، لوزی

۲. نقوش متعین (غیر هندسی)

◆ نقوش حیوانی، انسانی، نباتی و خیالی

در این قسمت چون با واژه های تذهیب و ختایی برخورد می کنیم و این نقوش برخی از نقوش تزئینی غیر متعین را در بر می گیرند، بنابراین به چند تعریف از این نقوش و واژه های مرتبط با آن می پردازیم.

در این دوره به زیبایی ظاهری کتاب های تولید شده در میان ناشران اهمیت بیشتری داده شد. تصویرگری کتاب های کودکان در سال های قبل از انقلاب و دوران کوتاه پس از آن از ویژگی های واقع گرایی استفاده کرده است و بیشتر به طبقات محروم و عدالت خواهی پرداخته و از ویژگی های تصویری آن استفاده از خط، طراحی فیگوراتیو و سادگی در رنگ گذاری می باشد. بیشتر طرح ها سیاه و سفید است و حالت گرایی در تصاویر دیده می شود. رنگ گریزی شاید به دلیل حضور سادگی در کنش های انقلابی، شتابزدگی در چاپ و دوری از هزینه های غیر ضروری صورت گرفته است. (همان ۱۹۵ و ۱۹۶)

◆ نقش و نقش مایه

در حیطه هنرهای تجسمی هنگامی می کوشیم نقش مایه را تعریف کنیم، مطلوب چنان است که پرگوئی پالایش یابد تا به مرز نقش مجرد کامل و روشن برسد و طبیعی است که هنرمند برای صیقل دادن چهره سنگ تا به صورت آینه در آید به عوامل بسیاری از جمله استعداد، آگاهی و تحصیل، صبر و تحمل و رنج فراوان نیاز دارد و سرلوحه همه این عوامل عشق و علاقه و ایمان به زیبایی نهفته در دل سنگ است. بی گمان نقش مایه های اصیل چنین پدید آمده اند. متأسفانه نقوش در ادوار مختلف به دلایل گوناگون دچار ضایعات و درهم ریختگی های متعدد شده اند و استناد

کم و خطوط فراوان از جمله این خصوصیات است. البته این را به تمام تصاویر نمی توان نسبت داد. چرا که هنرمندان نقاش زیادی در این دوره به کار تصویرگری می پرداخته اند که از رنگ استفاده خوبی می کردند.

بیشتر عناصر تزئینی در این دوره شامل نقوش هندسی غیر متعین مجرد است و از میان آنها نقوش اسلیمی زیاد دیده می شود. از هنرمندان این دوره که آثارشان جنبه های تزئینی بیشتری داشته اند، می توان به علی اکبر صادقی که تصویرگر کتاب های دینی نیز بوده و جنبه های نمادی و تزئینی در کارش بسیار دیده می شود، اشاره کرد. (اکرمی، ۱۳۸۳، ۲۱۶) تذهیب و تشعیر نیز از جمله خصوصیات است که در هنرش دیده می شود. دیگر نورالدین زرین کلک است که از نقشمایه های سنتی و تزئینی استفاده می کرده و به نگارگری گذشته علاقه ای خاص داشته است. (همان، ۲۱۲)

پرویز کلانتری نیز از جمله هنرمندانی است که عناصر بومی و نمادهای ایرانی را بسیار استفاده کرده است. وی از نقوش هندسی کمک زیادی گرفته است و طرحها و تصاویرش یادآور گلیم ها و گبه های عشایری ایران است این هنرمند واقع گرایی کودکانه را با عناصر و نقوش ایرانی تزئین می کرده است. (همان، ۲۰۴)

از جمله نقوشی که بسیار در آثار هنرمندان این دوره دیده می شود فرم های اسلیمی است. چنانکه این فرم ها در عناصر اصلی به گونه ای حل شده که خود جزئی از آن به حساب می آید. همانطور که می دانیم اسلیمی ها از نقوش دایره ای هستند که پارتیان آنها را پشت بر پشت هم گذاشته و از مجموع آنها عنصری تزئینی ابداع کردند که بعدها آن را اسلیمی خواندند. (افتخاری، ۱۳۸۲، ۱۳)

این نقوش به صورت منظم و غیر منظم در این دوره استفاده زیاد می شده است. به عنوان مثال اسلیمی های کامل که طرح فرش را در ذهن تداعی می کنند را می توان در ابزارهای جنگی، موی سر، عمامه و لباس در کتاب «گردآفرید» با تصاویری از علی اکبر صادقی دید. این تزئینات ساده به گونه ای روی عناصر طراحی شده اند که خود به نوعی تشکیل دهنده فرم آن می شوند. (تصویر ۲)

همچنین فرم های پیچان و اسلیمی های دایره ای شکل در کارهای بهمن دادخواه نیز می توان دید. پرشدن سطوح عناصر اصلی مانند مرغ با این فرم ها از خصوصیات کارهای بهمن دادخواه است که گاهی این فرمها قسمتی از حروف نستعلیق را در ذهن تداعی می کنند که ما را به یاد نقاشی خطهای هنرمندان سقاخانه ای در همین دوره می اندازد. (تصویر ۵)

نقش های اسلیمی عبارتند از گردشها و پیچ و خم های مدور تکراری اغلب با قرینه و گاه بی قرینه که بیشتر یادآور پیچش ساقه یک گیاه می تواند باشد. طرح اسلیمی با گردشهای متفاوت خود در نقوش تزئینی ایران نقش پایه ای دارد. اسلیمی یا اسلامی، اسلیمی کامل مانند اجزاء یک گیاه شکل می گیرد و مشتمل است بر تخمه و ساقه و جوانه و برگ و گل که به چنگ تبدیل می شود. (افتخاری، ۱۳۸۲، ۱۳)

نقش های ختایی: نقش هایی گیاهی و گل و بته مانند هستند که با ظرافت و نازکی در لابه لای نقوش اسلیمی در حرکت هستند. گلکهای شاه عباسی یا گل اناری، گل پنج پر و دیگر انواع گلکهای ریز ظریفی که در طبیعت یافت می شوند.

شمسه: شکل کامل دایره که با نقوش اسلیمی و ختایی تزئین می شوند و در مرکز طرح تذهیب جا می گیرند.

گره: گره یا نقش گره نقشی است هندسی منظم و غیر منظم که بسیار دقیق ترسیم می شود و با پیچش های در هم و اشکالی گره مانند به یکدیگر متصل می شوند. (همان، ۱۶-۱۴)

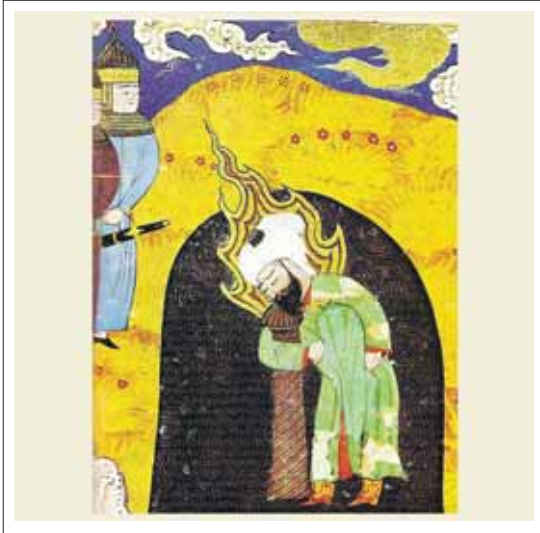
شرفه: نوعی تزئین در کتب و اوراق خطی که خطوط ظریفی در حاشیه بیرونی صفحات تذهیب شده، رسم می کند. گویی شعاع هایی از نور خورشید را نمایش می دهد و نیز مثلث ها یا مربع هایی نزدیک به هم در بالای کاخ یا دیوار گرداگرد قلعه و دیگر بناها به وجود می آورد. (همان، ۲۸۵)

◆ نقوش تزئینی در دهه ۵۰

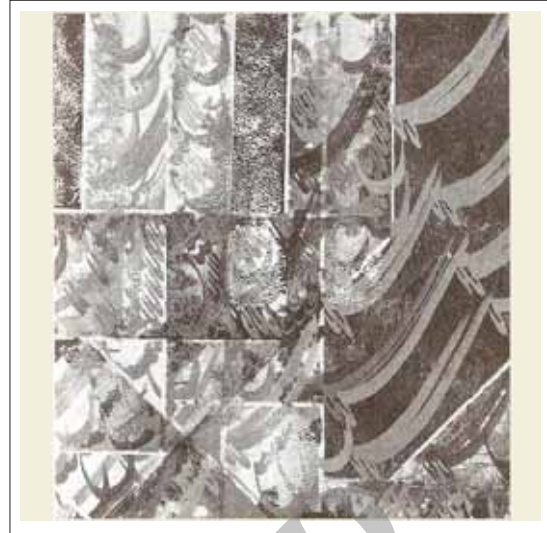
نقوش تزئینی غیر متعین هندسی

همانگونه که قبلاً گفته شد عناصر تزئینی شامل نقوش هندسی و غیر هندسی است. نقوش هندسی که صرفاً برای تزئین به کار برده می شده، در حال حاضر نیز استفاده زیادی دارد. نقوش هندسی جزء نقوش غیر متعین هستند که از میان نقوش غیر متعین هندسی نقش های مجرد که شامل اسلیمی ها، ختایی ها و نقوش گره هستند، کاربرد بیشتری در تصویرگری داشته اند، تا نقوش غیر متعین هندسی با نقش های مشخص که شامل دایره، مربع، مثلث و لوزی است.

دسته دیگر نقوش، متعین یا غیر هندسی اند که شامل نقش های حیوانی، جمادی، انسانی، نباتی و خیالی می شوند. پس از بررسی های انجام شده بر روی بیش از ۳۰ کتاب تصویر سازی شده کودک و نوجوان دهه ۵۰ که عناصر تزئینی بیشتری داشتند، خلاصه ای از نتایج زیر حاصل گردید: دهه ۵۰ که دوران چاپ تک رنگ را پشت سر گذاشته بود ولی باز خصوصیات چاپ تک رنگ را در آثار می توان دید. بخصوص در دهه های نخست. استفاده از رنگ های

تصویر ۶ الف: نگاره ای از نسخه خاوران نامه (مرقوم فرهاد) شیراز ۸۸۱ ه.ق.

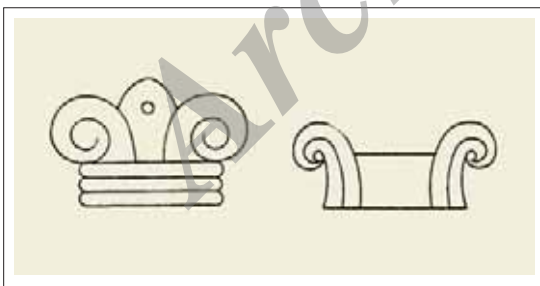
تصویر ۵ الف: اثری از فرامرز پیلارام، ترکیب بندی با حروف ۱۳۵۰ ه.ش.

تصویر ۶ ب: زال و سیمرخ، نورالدین زرین کلک، ۱۳۵۱ ه.ش.

تصویر ۵ ب: بهار در شعر شاعران ایران، تصویرگر: بهمن دادخواه، ۱۳۵۵ ه.ش.

تصویر ۶ ج: سرستون ماریچ، کرخه میش، ۱۲ ه.ق.

نقوش منحنی و اسلیمی را به صورت نیم‌دایره‌های پشت سر هم نیز بسیار می‌توان دید. این فرم‌ها، ماریچ‌های منظمی هستند که روی یراق و تزئینات اسب دیده می‌شود. نمونه قدیمی آن را می‌توان در تزئینات گچ‌بری‌های کاخ کیش عهد ساسانی دید. (تصویر ۷)

نقوش اسلیمی را در ابرهای پیچان، کمریند، لباس، عمامه روی سر (به صورت خطی) در نگاره‌های قدیم ایران نیز می‌توان دید. به غیر از نگاره‌ها، این نقوش اسلیمی در حجاری‌ها و گچ‌بری‌های گذشته نیز به کار رفته است. گچ‌بری‌های برجسته کاخ کیش در عهد ساسانی و سرستون‌های ماریچ کرخه میش در سده دوازدهم (ق. م) از نمونه‌های آن است.

نورالدین زرین کلک نیز از هنرمندانی است که از خطوط منحنی فراوان استفاده کرده است. وی در کتاب زال و سیمرخ از فرم‌های اسلیمی در بال و پر سیمرخ و امواج استفاده کرده است. گاهی از فرم‌ها نیز بر روی یقه لباس بهره جسته است. (تصویر ۶)

تصویر ۹ الف: نوروزها و بادبادکها، نورالدین زرین کلک، ۱۳۵۴ ه.ش

از ابرهای پیچان نگارگران قدیم نیز استفاده شده است. علی اکبر صادقی در تصاویر «گردآفرید» خود از این ابرها به صورت کامل استفاده کرده است. (تصویر ۸) گاه اسلیمی‌های به وجود آمده با تقسیم‌بندی‌های رنگی مشخص شده‌اند مانند تصاویر اسلیمی و حرکات موج آب دریا و ابرهای پیچان تصویرهای کتاب نوروزها و بادبادکها. این اسلیمی‌ها مانند در ایران باستان برای امواج آب استفاده شده است. (تصویر ۹)

تصویر ۷ الف: کچبری کاخ کیش، ساسانی

تصویر ۹ ب: طرحی از سینی سمن عهد ساسانی

تصویر ۷ ب: گردآفرید، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه.ش.

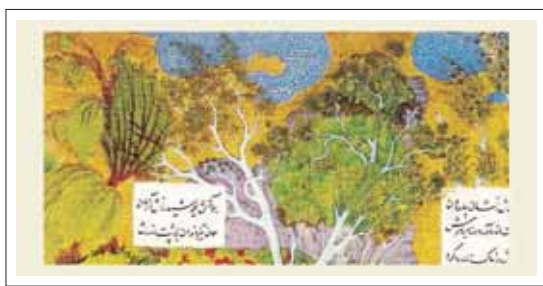
فرم‌های دایره‌ای شکل که در ریش نقش برجسته‌های هخامنشی به‌کاررفته است در تصاویر کتاب گیلگمش (منوچهر زاده) روی موی سر و ریش دیده می‌شود. (تصویر ۱۰)

تصویر ۸ الف: گردآفرید، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه.ش.

تصویر ۱۰ الف: گیلگمش، تصویرگر: منوچهر صفرزاده، ۱۳۵۱ ه.ش.

تصویر ۸ ب: نگاره‌ای جداشده از شاهنامه، منسوب به سلطان محمد، حدود ۹۲۵ ه.ق.

تصویر ۱۱ ج: نمونه‌ای اسلیمی

همچنین نورالدین زرین کلک نیز در کتاب « قصه گل قالی» از این نقوش استفاده کرده است. (تصویر ۱۲)

تصویر ۱۲ الف: مرقع مربوط به دوران صفوی، اصفهان، ۱۰۷۵ ه. ق.

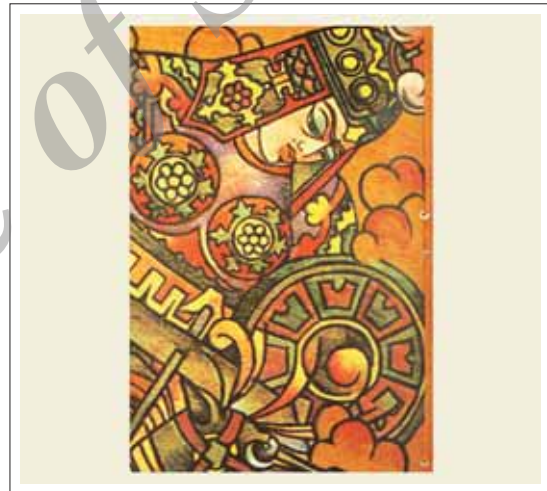
تصویر ۱۲ ب: قصه گل‌های قالی، تصویرگر: نورالدین زرین کلک، ۱۳۵۱ ه. ق.

بته جقه نیز از دیگر نقوش غیر متعین هندسی مجرد است که در تصویرسازی‌های این دوره بسیار است بخصوص در کتاب « قصه دوستی » که نسرین خسروی بر روی پشتی و لباس زن آن را به کار می برد. در قدیم نقش بته جقه یکی از تزئینات لباس و زیر انداز و .. بوده است. (تصویر ۱۳)

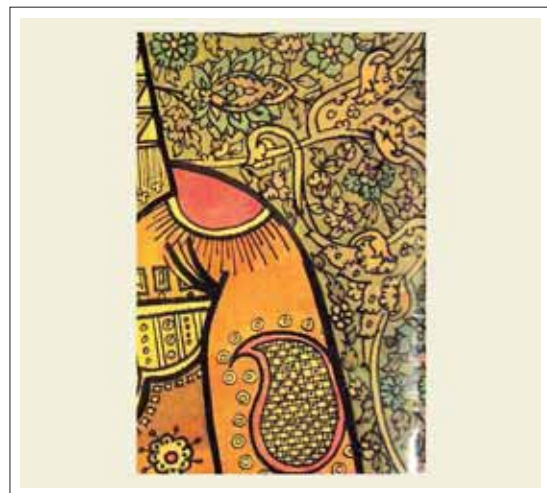

تصویر ۱۰ ب: نقش برجسته مربوط به هخامنشیان.

نقوش گل‌های قالی، ختایی‌ها و گره‌ها و گل‌های شاه عباسی نیز در تصویرسازی‌های این دوره به خصوص در آثار علی اکبر صادقی به وفور دیده می شود. می توان این نمونه را در کتاب‌های « گرد آفرید و پهلوان پهلوانان» این هنرمند، در یقه لباس، شلوار، سپر و سر آستین بسیار دید. (تصویر ۱۱)

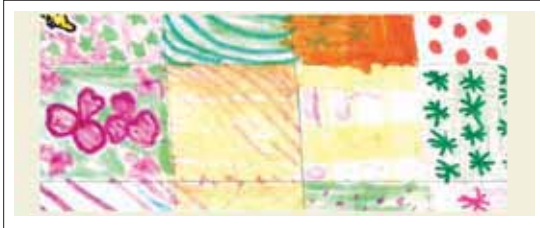

تصویر ۱۱ الف: گردآفرید، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۱۱ ب: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۱۳: نقاشی یک کودک دبستانی با موضوع خانه ما.

تصویر ۱۴: سفالینه آغازین شوش.

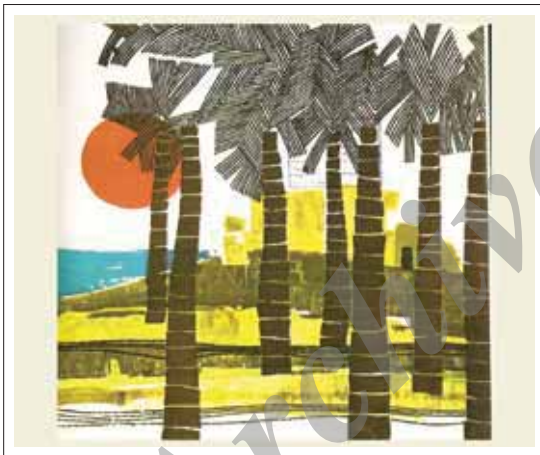

تصویر ۱۲ الف: قصه دوسنی، تصویرگر: نسرین خسروی، ۱۳۵۲ ه. ش.

خطوط مورب کوتاه و شکسته که پشت سر هم کار شده است از نمونه های دیگر تزئیناتی است که در تصاویر این دهه دیده می شود، من جمله در پر پرندگان در کتاب های «بهمن دادخواه» و «ماهی گیر و دریا»، تصویر گر نیره تقوی» در درختان، که البته در سفالینه های آغازین شوش از این خطوط شکسته استفاده می شده. (تصویر ۱۵)

تصویر ۱۲ ب: نسخه ای از هزارویک شب، ابوالفضل غفاری، ۱۳۷۵ ه. ق.

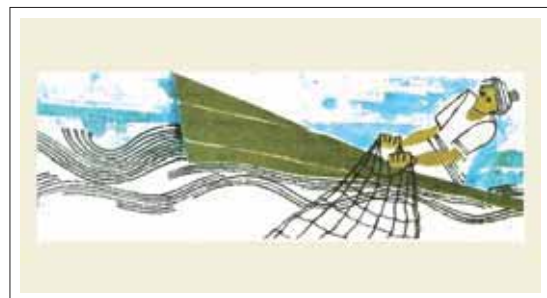

تصویر ۱۵ الف: ماهیگیر و دریا، تصویرگر: نیره تقوی، ۱۳۵۲ ه. ش.

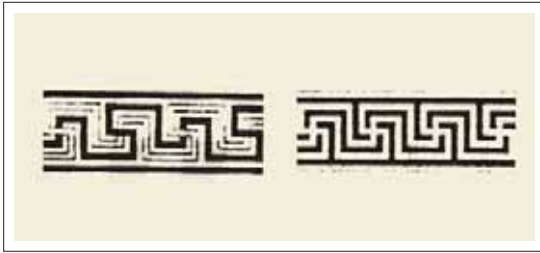
به غیر از نقوش منحنی و مارپیچ، خط نیز از نقوش تزئینی به کار رفته در این تصاویر است. نیره تقوی از هنرمندان تصویر گری بود که از عنصر خط استفاده فراوان کرده است. وی در «کتاب ماهیگیر و دریا» از خطوط شکسته مایل و صاف استفاده زیادی کرده است. (تصویر ۱۴ الف) استفاده از خط حتی به عنوان تزئین در نگاره های ایرانی نیز دیده می شود. حتی گاهی در نگاره ها از خطوط برای تزئین لباس نیز استفاده کرده اند. استفاده از خط را در کتاب «وقتی که من بچه بودم» به تصویر گری «فرهنگ زرین کلک» به روی پارچه رومیزی نیز می توان دید. (تصویر ۱۴ ب)

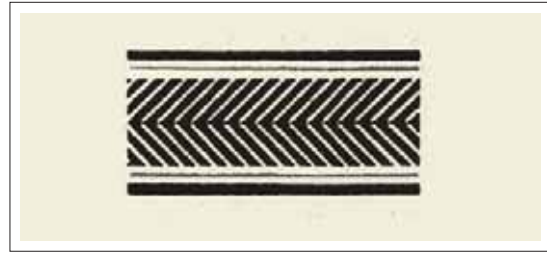
تصویر ۱۵ ب: بهار در شعر شاعران، تصویرگر: بهمین دادخواه، ۱۳۵۲ ه. ش.

تصویر ۱۴ الف: ماهیگیر و دریا، تصویرگر: نیره تقوی، ۱۳۵۲ ه. ش.

تصویر ۱۶ ج: کاخ کیش ساسانی

تصویر ۱۵ ج: سفالینه آغازین شوش.

خط هم به عنوان عنصر اصلی و هم یک عنصر تزئینی به وفور دیده می‌شود. در یال اسب، موی انسان (گاه به صورت اسلیمی گاه به صورت صاف و عمودی)، پارچه، عمامه، تنه درختان، پر پرندهگان و ... دیده می‌شود. حتی آثاری هستند که فقط از خط و نقطه استفاده کرده اند و شاید عنصر اصلی طرح، خط است. در نگارگری‌های گذشته نیز از عنصر خط به تنهایی بسیار استفاده شده است.

از هنرمندانی که از خط و نقطه استفاده کرده اند و یا به صورت تک‌رنگ تصویرگری کرده‌اند می‌توان نسرین خسروی در (قصه دوستی) و نیره تقوی در (ماهگیر و دریا) اشاره کرد. (تصویر ۱۷)

از دیگر عناصر غیر متعین نقوش هندسی مشخص‌اند. نقوش هندسی نیز مانند اسلیمی‌ها کاربرد فراوانی داشته‌اند. نقوش هندسی از عناصری است که در ایران باستان نیز استفاده می‌شده‌اند. نقوش دایره‌ای، مثلث‌ها، لوزی‌ها، مربع یا لوزی با اضلاع یکسان از عناصر تشکیل دهنده سفالینه‌های آغازین شوش و سیلک می‌باشد. همچنین در نگاره‌های قدیم ایران نیز نقش لوزی کاربرد داشته است. (تصویر ۱۸)

نقش دایره نیز به عنوان یک عنصر کامل و یک نماد نزد ایرانیان باستان بسیار به کار می‌رفت.

هنرمندان تصویرگر در این دهه نیز از عناصر هندسی مشخص فراوانی استفاده کرده‌اند. به عنوان مثال نورالدین زرین کلک در کتاب «نوروزها و بادبادک‌ها» از فرم‌های مثلی و نوک تیز برای آسمان شب و فرم دایره برای دنباله بادبادک و همچنین از این اشکال برای چادر صحرایی و لباس و فرش در تصاویر کتاب «زال و سیمرغ» بهره جسته است. (تصویر ۱۹)

بهمن دادخواه نیز در آثارش از عناصر هندسی مشخص به خصوص دایره و تکرار آن به صورت منظم استفاده کرده است. نمونه آن را می‌توان در کتاب شعرهایی برای کودکان مشاهده کرد.

خطوط روانی که تکرار آنها به صورت منظم و پشت سر هم فرم مستطیل در بالا و پایین یک نوار را ایجاد می‌کند، نیز از دیگر نقوشی است که هنرمندان تصویرگر از آن استفاده کرده‌اند. نمونه آن را می‌توان در کتاب «پهلوان پهلوانان، علی اکبر صادقی» بر روی چراغ‌ها، پوشش روی فیل در کتاب «کلیگمش، منوچهر صفرزاده» و لباس جنگجویان در کتاب «گرد آفرید، علی اکبر صادقی» و همچنین در «زال و سیمرغ، نورالدین زرین کلک» بر روی تخت پادشاه می‌توان دید که درگجبری‌های برجسته کاخ کیش دوره ساسانی نمونه آن بسیار است. (تصویر ۱۶)

تصویر ۱۶ الف: گردآفرید، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۱۶ ب: کلیگمش، تصویرگر: منوچهر صفرزاده، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۱۸: زال و سیمرغ، نورالدین زرین کلک، ۱۳۵۱ ه.ش

تصویر ۱۸ ج: سفالینه‌های آغازین شوش.

تصویر ۱۷ الف: نگاره‌ای منسوب به رضا عباسی، اصفهان، قرن ۱۱ ه.ق.

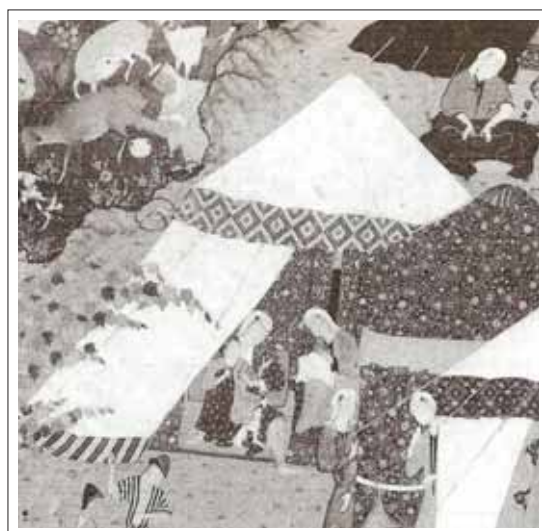
تصویر ۱۹ الف: نوروزها و یادگارها، نورالدین زرین کلک، ۱۳۵۴ ه.ش

تصویر ۱۷ ب: قصه دوستی، تصویرگر: نسرین خسروی، ۱۳۵۲ ه.ش.

تصویر ۱۹ ب: زال و سیمرغ، نورالدین زرین کلک، ۱۳۵۱ ه.ش

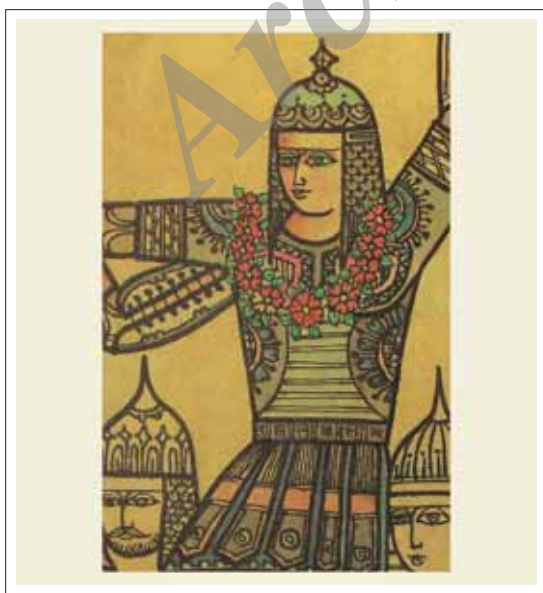
تصویر ۱۸ الف: نگاره‌ای از نسخه‌ی خامسه نظامی، کار میر سیدعلی، تبریز، ۹۴۶-۹۵۰ ه.ق.

گلاب پاش از نقوش چند ضلعی هندسی استفاده زیادی کرده است، که نمونه‌های آن در کتاب پهلوان پهلوانان دیده می‌شود. (تصویر ۲۱)

همانگونه که گفته شد عناصر هندسی غیر متعین بیشتر برای تزئین به کار می‌رفته‌اند و کمتر معنا و مفهوم خاص در تصویرگری داشته‌اند. البته در ایران باستان این نقوش به عنوان نماد و مظهر قدرت بوده‌اند. مثلاً از دایره برای نشان دادن خورشید استفاده می‌کرده‌اند، و نقوش منحنی نیز جهت امواج آب بوده است. هنرمندان دهه ۵۰ در عمده آثارشان از این نقوش بهره جستند. گاه این هنرمند به دل تاریخ رفته است و این نقوش را برای باستانی کردن اثر خود به کار برده (بهمن دادخواه) و گاهی از نقش‌مایه‌های نگارگری استفاده کرده و در آثارش به نمادها و استفاده از جزئیات تصویر اصرار داشته است (علی اکبر صادقی)

تصویر ۲۱ الف: قصه گل‌های قالی، تصویرگر: نورالدین زرین‌کلک، ۱۳۵۱ ه. ق.

تصویر ۲۱ ب: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

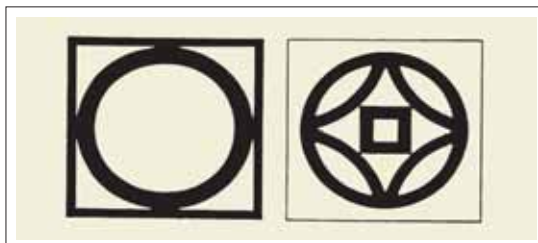
همچنین عنصر دایره برای زیورآلات نیز به کار رفته است، که نمونه‌های آن در نگاره‌های قدیم نیز هست. نسرین خسروی در کتاب «قصه دوستی» برای این منظور از دایره استفاده کرده است. (تصویر ۲۰)

تصویر ۲۰ الف: شعرهایی برای کودکان، تصویرگر: بهمن دادخواه، ۱۳۵۰ ه. ش.

تصویر ۲۰ ب: قصه دوستی، تصویرگر: نسرین خسروی، ۱۳۵۲ ه. ش.

تصویر ۱۸ ب: نمونه‌ای از آدین‌های گچ‌بری‌های معماری پارسی.

علی اکبر صادقی و نورالدین زرین‌کلک در تصویرگری‌های خود این نقوش را به کار گرفته است. وی برای تزئین جوراب، دوره یقه لباس، کلاه خود و تزئین اشیاء منزل مثل

◆ نقوش تزئینی متعین

نقوش متعین نقوشی هستند که در طبیعت به صورت عینی دیده می‌شوند. نقوش جمادی، نباتی، حیوانی، انسانی و خیالی که نمود عینی داشته باشند جزء آن قرار می‌گیرند. در نگاره‌های قدیم نیز گاهی از آن‌ها استفاده شده است. گل‌های تزئینی روی لباس، زین اسب و نقش حیوانات عجیب غریب و خیالی از آن جمله است.

در ایران باستان نیز این نقوش استفاده شده است. در تصویرسازی‌های این دوره بیشتر نقوش هندسی و غیر متعین دیده می‌شود. تا نقوش متعین. از آن جمله می‌توان به گل‌های ساده شده چندپر، برگ و نقوش حیوانات عجیب که در آثار علی اکبر صادقی بیشتر دیده می‌شود، اشاره کرد. گل‌های ساده شده چندپر، بخصوص ۶ پر بر روی لباس زنان و روسری در قدیم کاربرد داشته است. به عنوان مثال نگاره مربوط به زن گوساله به دوش که متعلق به ربع اول سده سوم هجری در سامره می‌باشد از آن جمله است. حتی بر روی کاشی‌ها و دیوار قصرهای نگاره‌های قدیم نیز از گل‌های گفته شده دیده می‌شود. علی اکبر صادقی از آن برای تخت شاه، ابزار جنگ و ... در کتاب‌های «گردآفرید و پهلوان پهلوانان» استفاده کرده است. (تصویر ۲۲)

برخی از هنرمندان نقوش متعین را بسیار ساده کرده و آن را مانند کودکان استفاده کرده‌اند. یعنی دیدی کودکانه در تزئینات خود به کار برده‌اند. فرهنگ زرین کلک از نقوش برگ و گل اینگونه استفاده کرده است. وی از این نقوش روی چادر و لباس در تصاویر کتاب «وقتی که من بچه بودم» بهره جسته است. (تصویر ۲۳)

استفاده از برگ به صورت ساده شده در کتاب « قصه دوستی، نسربین خسروی » نیز دیده می‌شود. وی آن را برای تزئین لباس زن به کار برده است، این برگ‌ها را در سفالینه های آغازین شوش نیز می‌توان دید. (تصویر ۲۴)

نقش پرنده و حیوانات عجیب بسیار کم در نقوش تزئینی دیده می‌شود، ولی علی اکبر صادقی در تصاویرش استفاده کرده است. روی جا شمعی، تخت پادشاه، دسته خنجر و روی لباس از مکان‌هایی است که برای تزئین از مرغ استفاده کرده است. طرح مرغی که روی خنجر کار کرده (کتاب پهلوان پهلوانان) به مرغ های معروف دوران ساسانی به نام « پرنیان » شباهت دارد. (تصویر ۲۵)

حیوانات عجیب غریب و ماران شاخ دار که نگارگران گذشته در تصاویرشان استفاده می‌کرده‌اند، نیز از جمله نقوشی است که علی اکبر صادقی در تصاویرش استفاده کرده است. (تصویر ۲۶) طرح پرندگان شبیه مرغابی یا اردک نیز از دیگر نقوش حیوانی است که این هنرمند بر روی لباس کودک استفاده

کرده است. نقوش مهم از انسان را فقط در تصاویری از کتاب پهلوان پهلوانان (اثر علی اکبر صادقی) می‌توان دید، تصویر یا رخ یک انسان به صورت نامشخص در داخل یک قاب کار شده و بر روی یک جا شمعی با نقش مرغ دیده می‌شود. (تصویر ۲۷) اینگونه کاربرد نقش انسان که از هنر غرب در زمان قاجاریه به ایران رسیده است را در کاشی‌ها و نقاشی‌های عهد قاجاریه نیز می‌توان دید.

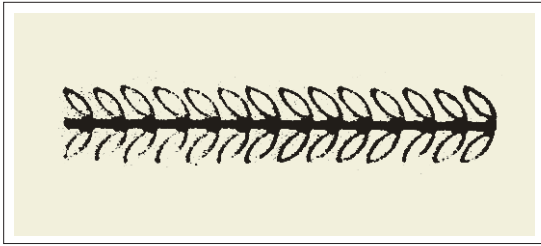
همانطور که گفته شد نقوش هندسی غیر متعین در آثار تصویرگری این دهه بیشتر دیده می‌شود تا آثار عینی از نقوش حیوانی و گیاهی. بیشتر هنرمندان این دهه از اسلیمی‌ها و نقوش و گل‌های ختایی و ... برای تزئین استفاده کرده‌اند تا نقش حیوانات، گل‌ها و انسان، یعنی به کارگیری نقوش هندسی غیر متعین از نقوش غیر هندسی متعین در مجموع بیشتر بوده است.

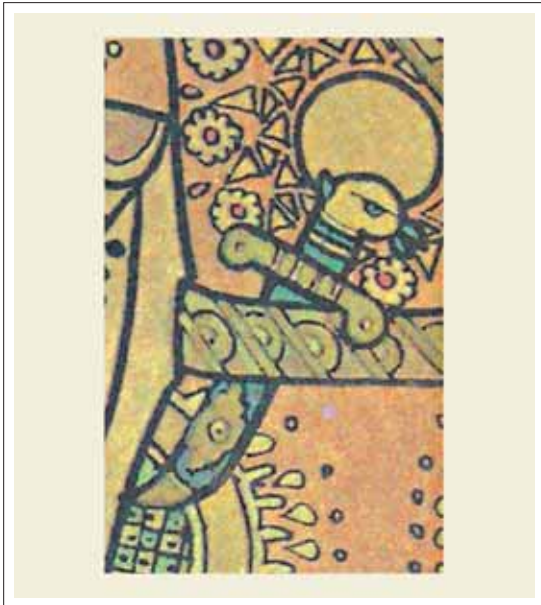
تصویر ۲۲ الف: گردآفرید، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۲۲ ب: دیوارنگاره زن گوساله به دوش، سامره، ربع اول سده سوم ه. ق.

تصویر ۲۴ ج: سفالینه‌های آغازین شوش.

تصویر ۲۵ الف: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۲۵ ب: نقش معروف به پرنیان، دوره ساسانی

تصویر ۲۶ الف: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۲۳ الف: وقتی که من بچه بودم، فرهنگ زرین کلک، ۱۳۵۳ ه. ش.

تصویر ۲۳ ب: نقاشی یک کودک دبستانی با موضوع خانه ما.

تصویر ۲۴ الف: قصه دوستی، تصویرگر: نسرین خسروی، ۱۳۵۲ ه. ش.

تصویر ۲۴ الف: نگاره‌ای از نسخه هفت اورنگ، منسوب به شیخ محمد، ۹۶۴-۹۷۳ ه. ق.

◆ نتیجه‌گیری

پس از بررسی‌های انجام شده بر روی کتاب‌های مصور شده در دهه ۵۰ نتایج جالبی به دست آمد، که در ادامه به بررسی آنها می‌پردازیم.

دهه ۵۰ دهه پرکاری برای هنرمندان تصویرساز بوده است که بیشتر آن‌ها نقاشانی بوده‌اند، که برای کتاب‌های کودکان نیز تصویر می‌کرده‌اند. در این دهه تزیینات فراوانی را می‌توان دید. این نقوش بیشتر برگرفته از عناصر باستانی به کار رفته در نگارگری‌ها می‌باشند. این نقوش تزیینی در قسمت‌های مختلف چون لباس، کفش، جوراب و پس زمینه و ... کار شده است. چون رنگ به تازگی وارد چاپ شده بود، هنرمندان از عنصر خط بسیار استفاده کرده و از آن کاربردهای تزیینی فراوانی گرفته‌اند. خطوط خواسته یا ناخواسته، نقوش به کار رفته در گچبری‌ها و سفالینه‌های دوران باستانی ایران را تداعی می‌کنند. هنرمندانی نیز از نقوش ختایی و گره‌ها و گل‌های اسلیمی به صورت خطی استفاده کرده‌اند. با این حال سفیدی کاغذ هنوز دیده می‌شود و تزیینات رنگین کمتر دیده می‌شود.

تصویر گر معاصر از نقوش نگارگری و سنتی زیاد بهره برده است. بنابراین می‌توان گفت که آثارشان جنبه زیبایی و معنایی را با هم دارد و هنوز از نگارگری گذشته جدا نشده و ردپای نقوش زینتی آن دوران را به همراه دارد. هنرمند تصویر گر زیبایی را به خاطر معنای آن برای جلب توجه بیشتر آورده است و از دو هدف در کارش استفاده کرده است.

در این دهه بیشتر تصاویر برای کتب کودک تهیه می‌شد و برای گروه سنی نوجوان از متون ترجمه شده استفاده می‌کردند که تصاویر آنها در کنار ترجمه قرار داده می‌شد.

در هر صورت بیشترین درصد کتبی که مصور شده است، برای گروه سنی «ب و ج» دیده می‌شود و گروه سنی «د و ه» کمترین درصد را داراست.

در دهه ۵۰ با وجود امکانات کم در تصویرگری شاهد تصاویری زیبا و به یادماندنی هستیم که حتی در عرصه‌های خارجی نیز موفقیت‌هایی داشته‌اند. لازم به ذکر است که استفاده از نقوش و تزیینات ایرانی در تصویرسازی کتاب‌های کودکان و نوجوانان پیوند تاریخی نسل‌های آینده را به لحاظ تصویری برقرار و در مواردی مستحکم می‌نماید و از گسست ریشه دار ایرانی و اسلامی در دوران معاصر و تهاجم تبلیغات و تصاویر غیر بومی در قالب‌های به اصطلاح جهانی عرصه فرهنگ و هنر این سرزمین جلوگیری خواهد کرد.

تصویر ۲۶ ب: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۲۷ الف: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

تصویر ۲۷ ب: پهلوان پهلوانان، تصویرگر: علی اکبر صادقی، ۱۳۵۱ ه. ش.

◆ فهرست منابع

فهرست کتاب های منتخب:

- ۱- افتخاری، محمود، طرح و تذهیب، تهران، یساولی، چاپ سوم، ۱۳۸۲
- ۲- اکرمی، جمال الدین، تصویرگری کتاب کودک در ایران، انتشارات مدرسه برهان، تهران، ۱۳۸۳.
- ۳- پاکباز، رویین، دایرة المعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر، چاپ چهارم ۱۳۸۳.

◆ فهرست تصاویر

- ۱- خزایی، محمد، هزار نقش، مؤسسه اطلاعات هنر اسلامی، تهران، ۱۳۸۰.
- ۲- کلیه تصاویر تصویرسازی دهه ۵۰ از خود نویسنده برگرفته از کتاب های قصه کودک در دهه ۵۰ می باشد.

Archive of SID

